

- Voordat het te laat is - 1
- Prentenboeken gedigitaliseerd - 4
- Verleden en toekomst komen samen - 6
- Gekte in de breedste zin van het woord - 8
- Nieuwe projecten - 10
- Terug naar de mijnen - 12
- Buitenlandse zaken - 14

METAMORFOZE → NATIONAAL PROGRAMMA VOOR HET BEHOUD VAN HET PAPIEREN ERFGOED

Erfgoed van de Oorlog en Metamorfoze houden de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in leven

VOORDAT HET TE LAAT IS

- **O**ns papieren geheugen vergaat. Dat was tien jaar geleden de reden om het nationaal programma Metamorfoze op te zetten om het meest kwetsbare materiaal dat in archieven en bibliotheken ligt opgeslagen te conserveren. Een evenzeer belangrijk probleem is het nog levende geheugen van de Tweede Wereldoorlog, dat langzaam maar zeker dreigt te verdwijnen.

Erfgoed van de Oorlog

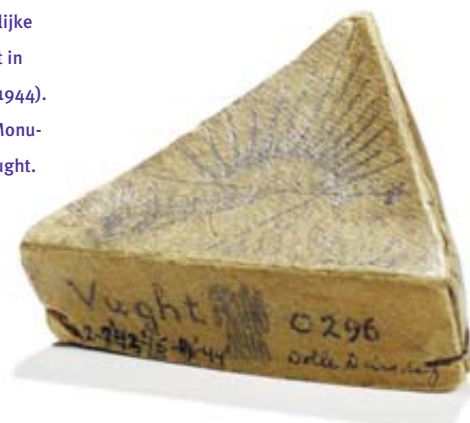
In juni 2007 is tijdens een feestelijke bijeenkomst in het Instituut voor Beeld en Geluid te Hilversum het nieuwe programma Erfgoed van de Oorlog gelanceerd. Dit programma, gefinancierd door het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), stelt middelen beschikbaar om ernstig verval van materiaal te voorkomen. Hierbij gaat het vooral om het behouden van de informatie, zodat ook in de toekomst de herinneringen aan een moeilijke periode in de Nederlandse geschiedenis levend kunnen blijven. VWS is verantwoordelijk voor de pensioenen en uitkeringen aan getroffen van de Tweede Wereldoorlog en is zeer betrokken bij het emotionele en historische belang dat hierbij speelt. Vandaar ook

dat het zich inzet, in samenwerking met Metamorfoze, om het erfgoed van de oorlog te bewaren voor de toekomst.

Doel

In twee jaar tijd moet een extra impuls gegeven worden aan het behoud en de toegankelijkheid van het erfgoed van de oorlog. Daarbij ligt de nadruk op nieuwe of onderbelichte thema's, invalshoeken of groeperingen. Het kan hierbij gaan om materiaal dat betekenis heeft op lokaal niveau, maar ook wordt belang gehecht aan activiteiten die de Nederlandse situatie in een internationaal perspectief belichten. →

Doosje voor persoonlijke bezittingen, gemaakt in Kamp Ravensbrück (1944).
Collectie Nationaal Monument Kamp Vught, Vught.

1 2

→ Er zijn verschillende soorten erfgoed die Erfgoed van de Oorlog kan subsidiëren. Niet alleen foto's, beeld- en geluidsmateriaal of persoonlijke verzamelingen komen in aanmerking, ook monumenten en gedenktekens en zelfs sporen in het landschap kunnen geconserveerd worden. Eerst zal een inventarisatie gemaakt worden van wat er bewaard is gebleven. Omdat veel overheidsinstellingen al middelen hebben of krijgen om hun erfgoed te conserveren, richt Erfgoed van de Oorlog zich voornamelijk op materiaal in bezit van particuliere instellingen. Ook conservering van materiaal van privépersonen kan in aanmerking komen voor subsidie, mits het in langdurig beheer of in eigendom wordt overgedragen aan een archiefdienst of andere erfgoedinstelling.

Samenwerking met Metamorfoze

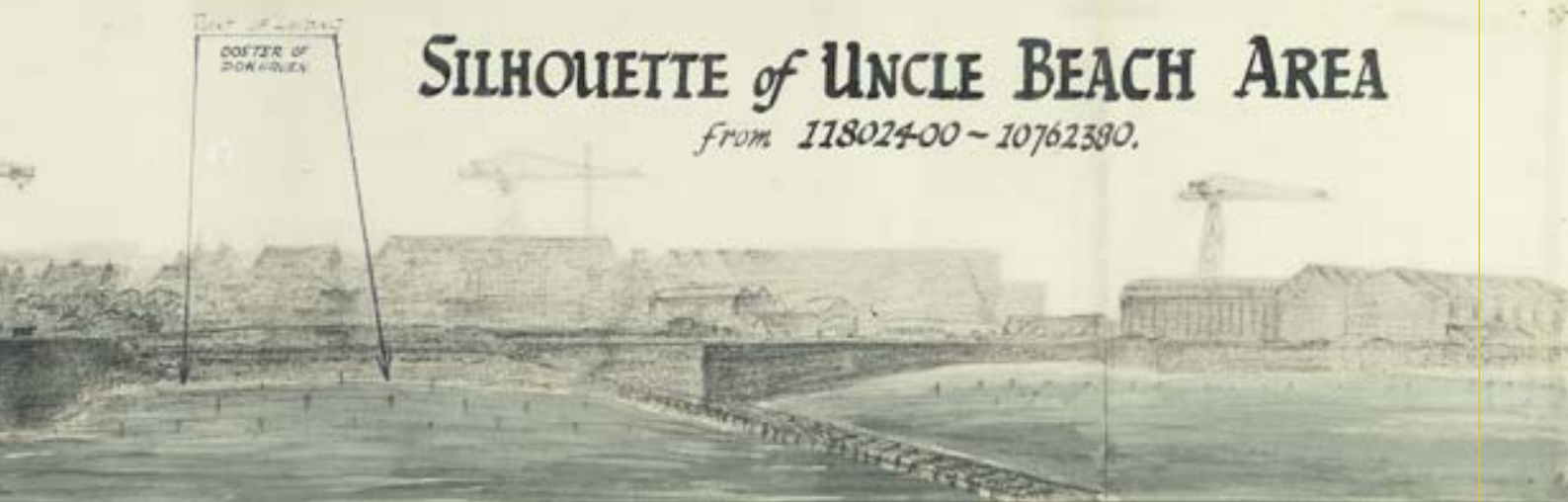
Samen met Metamorfoze kan Erfgoed van de Oorlog een inhaalslag maken met het digitaliseren van het papieren erfgoed van de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Metamorfoze heeft al enkele van deze projecten uitgevoerd, bijvoorbeeld het conserveren van de archieven van Kamp Westerbork en Kamp Vught. Bij het Bureau Metamorfoze wordt een projectcoördinator aangesteld die wordt gefinancierd door VWS. Door deze samenwerking worden de kennis en ervaring van Metamorfoze gecombineerd met het netwerk en de verantwoordelijkheden van VWS. Ook komt er bij Het Geheugen van Nederland een coördinator die zich bezig zal houden met het digitaal beschikbaar stellen van visueel aantrekkelijk materiaal. Een selectie zal te zien zijn op de website van het Geheugen. Als voorproefje is op de website reeds de webtentoonstelling *Sporen van de Oorlog* te zien (www.geheugenvannederland.nl).

Toetsing en beoordeling

Bij VWS is een toetsingscommissie ingesteld die de subsidieaanvragen zal beoordelen aan de hand van de uitgangspunten en voorwaarden zoals ze beschreven zijn in het *Beleidskader voor Subsidiëring* (2007) van Erfgoed van de Oorlog. Dit Beleidskader is te raadplegen op de website www.minvws.nl/erfgoedvandeoorlog. De selectie hangt af van de noodzaak tot conserveren, het soort materiaal en de oorspronkelijkheid hiervan. Vervolgens kunnen de instellingen een projectvoorstel indienen, dat dan door de Beoordelingscommissie van Metamorfoze op inhoudelijke factoren beoordeeld zal worden.

Door het conserveren en digitaliseren van cultuurhistorisch materiaal met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog blijft een belangrijke periode van de Nederlandse geschiedenis tastbaar. Als in komende jaren het levende geheugen van deze periode is verdwenen, zullen de gezamenlijke werkzaamheden van de programma's Erfgoed van de Oorlog, Geheugen van Nederland en Metamorfoze een steentje hebben bijgedragen aan het in leven houden van de herinnering.

Maria Patijn

1
Tekening van de kustlijn van Vlissingen bij nacht, gebruikt door de geallieerden voor de landing op 1 november 1944. De codenaam voor het landingsstrand was *Uncle Beach*. Collectie Stichting Zeeland 1940-1945 Infatuatie, Nieuwdorp.

2
Dankbrief van Winston Churchill aan premier Gerbrandy uit 1943. Gerbrandy schonk Churchill een fles jenever ter beterschap. Collectie NIOD, Amsterdam.

3
Proces-verbaal voor het buitenhangen van de was op koningsgezinde wijze, opgemaakt op 31 augustus 1941. Collectie NIOD, Amsterdam.

4
Nationale Feestrok.
Collectie Verzetsmuseum Friesland, Leeuwarden.

‘Ik schreef ze, lieve kinderen! u ten nutte’

PRENTENBOEKEN GEDIGITALISEERD

Prentenboeken zijn boeken waarin afbeeldingen een even grote of grotere rol spelen dan de tekst. Dat maakt dit type boeken tot een kwetsbare soort, want een groot deel ervan was voor kinderen bedoeld. En kinderhanden zijn niet altijd even zachtzinnig. Van de in de negentiende en twintigste eeuw gemaakte dure en degelijk gebonden prentenboeken zijn meestal wel goede exemplaren overgebleven en in bewaarcollecties in bibliotheken in Nederland opgenomen. Maar het wat goedkopere werk, meestal op zuur papier gedrukt, is lang niet zo compleet bewaard gebleven. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het vergelijken van titels op fondslijsten achterop prentenboeken. Het is van belang dat wat ons nog rest, voor de toekomst bewaard blijft. En dat niet alleen, het is ook belangrijk dat iedereen ook kennis kan nemen van dit erfgoed.

Sentiment en onderzoek

Het behoud van de kwetsbare prentenboeken voor toekomstige generaties is door digitalisering en duurzame opslag van masterbestanden

WIM IS WEG

Op 1 november heeft Wim Smit afscheid genomen van de Koninklijke Bibliotheek. Wim is meer dan dertig jaar bij de KB gewerkt in verschillende functies. Hij begon in 1971 in de magazijnen, en kwam via de toenmalige binderij in augustus 1977 bij het restauratieatelier terecht. Toen hij geconfronteerd werd met verzuring van papier, begon hij na te denken over het concept van massaconservering. Het zou toen nog zo'n twintig jaar duren voordat het probleem structureel kon worden aangepakt door Metamorfoze. Wim heeft in die tussentijd niet stilgezeten en een belangrijke rol gespeeld als wegbereider van het programma.

Onderzoeker

In de jaren tachtig was Wim initiatiefnemer van diverse onderzoeksprojecten om de verzuringsproblematiek in kaart te brengen. Belangrijk was de rol die Wim vervulde in het klankbordoverleg met het toenmalige Ministerie van O&W. Dat leidde er uiteindelijk toe dat papierverval op de politieke agenda werd geplaatst. Tijdens een 'proefjaar massaconservering' werd een onderzoek uitgevoerd in de collecties van KB en Het Nationaal Archief, om de omvang van de problematiek in kaart te brengen. Het onderzoeksrapport, *Bedreigd papierbezit in beeld* (1991), liet zien dat het verval vooral voorkomt bij papier dat uit de periode 1840-1950 dateert. Dit rapport was van groot belang omdat

↑ Prentenboeken voor lieve kleinen.
Amsterdam: Vlieger [ca. 1850].

op basis daarvan vastgesteld kon worden wat er nodig zou zijn om het papierverval aan te pakken. Het leidde in 1996 tot de beslissing om het programma Metamorfoze op te zetten.

Pijler

Toen het programma in 1997 van start ging, was Wim zeer nauw bij de opzet en de organisatie betrokken. Inmiddels was hij sinds 1992 hoofd van de afdeling Conservering en Optische Technieken van de KB. In die hoedanigheid was hij een belangrijke pijler van het Metamorfozeprogramma. Hij had de expertise op het gebied van conservering en restauratie, maar hij had ook het overzicht over wat nodig was voor de inrichting van het programma. Core business in die jaren was microverfilming. Wim heeft hiervoor voor het eerst richtlijnen opgesteld. Verder heeft hij de inrichting van de KB-microverfilmingsunit voor Metamorfoze gerealiseerd. De afgelopen 10 jaar bleef Wim zeer actief in het programma, niet alleen als conserveringsconsulent, maar ook als projectleider. Zo leidde het project Behoud Nederlandse Boekproductie van de KB, en zag later zijn grote wens in vervulling gaan om de belangrijke collecties Indische en Surinaamse kranten van de KB met Metamorfozesubsidie te conserveren. Wim liet daarbij niets aan het toeval over en trad zelf op als projectleider.

door Metamorfoze gegarandeerd. Om mensen in staat te stellen deze prentenboeken te bekijken, zijn ze opgenomen in de website van Het Geheugen van Nederland. Daardoor kunnen belangstellenden nu overal, vanuit de hele wereld, de collecties bekijken. De prentenboeken kunnen voor ouderen in Nederland en voor Nederlandse emigranten in Canada en Australië een bron van vreugde en herkenning zijn. Maar ook voor onderzoekers op allerlei terreinen kunnen prentenboeken van belang zijn. Er wordt namelijk een beeld van het verleden in gegeven, van ideeën over opvoeding en opvattingen over vreemde volken, van ontwikkelingen in illustratietechnieken en beïnvloeding door kunststromingen, van veranderingen in vervoer, mode, interieurs en omgeving.

Presentaties

Op 2 oktober 2007 is de Prentenboekenwebsite officieel gelanceerd. Dit gebeurde tijdens een feestelijke middag in de aula van de Koninklijke Bibliotheek. Verschillende sprekers gaven hun visie op prentenboeken en kindervoëzie, waaronder kunsthistorica en kinderboeken-specialist Saskia de Bodd. Dennis Schouten introduceerde de website aan de hand van enkele voorbeelden die de samenwerking van de betrokken partijen illustreerde. Op deze bijeenkomst werd ook de bloemlezing van jeugdvoëzie, samengesteld door Gerrit Komrij, gepre-

senteerd. Na een introductie op de bloemlezing door Hugo Brandt Corstius werd het eerste exemplaar aan Gerrit Komrij zelf aangeboden. Als afsluiting van de feestelijkheden opende Komrij officieel de nieuwe tentoonstelling over prentenboeken in de Verdieping van Nederland, genaamd *In het geheugen geprent*.

Samenwerking

De Prentenboekenwebsite is niet alleen vanwege de inhoud bijzonder, maar ook omdat in dit Metamorfoze-project is samengewerkt door vier erfgoedinstellingen: de Openbare Bibliotheek Amsterdam, de Bibliotheek Rotterdam, Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek Deventer en de Koninklijke Bibliotheek. De site bevat een representatieve selectie van 650 prentenboeken uit de collecties van deze bibliotheken. Behalve door te zoeken op trefwoorden, maker of onderwerp kan men ook per thema de website bekijken. Van *Levend speelgoed* en *Naar Luilekkerland* tot *Klassieke helden* en *Oorlog*, al deze thema's en meer zijn bij elkaar te bezichtigen.

Natuurlijk is er ook nog iets te wensen: een gezamenlijke presentatie van alle gedigitaliseerde Nederlandse kinderboeken. Door een samenwerkingsverband van regionale bibliotheken wordt geprobeerd daarvoor een mogelijkheid te vinden.

■
Jeannette Kok

Informaticentrum Asselicht
Gemeente Bibliotheek Rotterdam

Gouden Boekje. Collectie KB. →

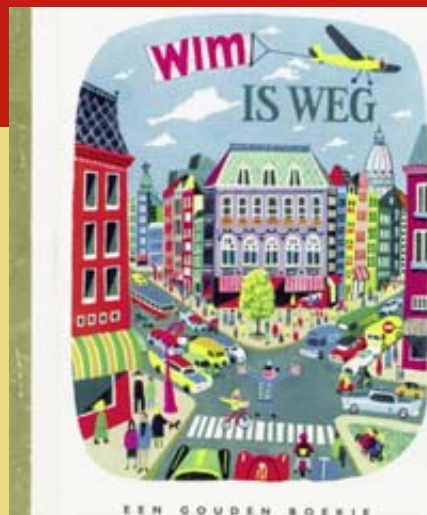
Wim Smit

Duizendpoot

Het is zeker niet zo dat Wim zich alleen maar met Metamorfoze bezighield of leiding gaf aan de teams restauratoren en fotografen. Hij deed daar nog heel veel bij. Hij had zitting in diverse commissies, adviseerde vele erfgoedinstellingen in binnen- en buitenland over conserveringszaken, publiceerde talloze artikelen en rapporten, leverde bijdragen aan publicaties en verzorgde presentaties over de hele wereld. Wat dat betreft was Wim een echte duizendpoot.

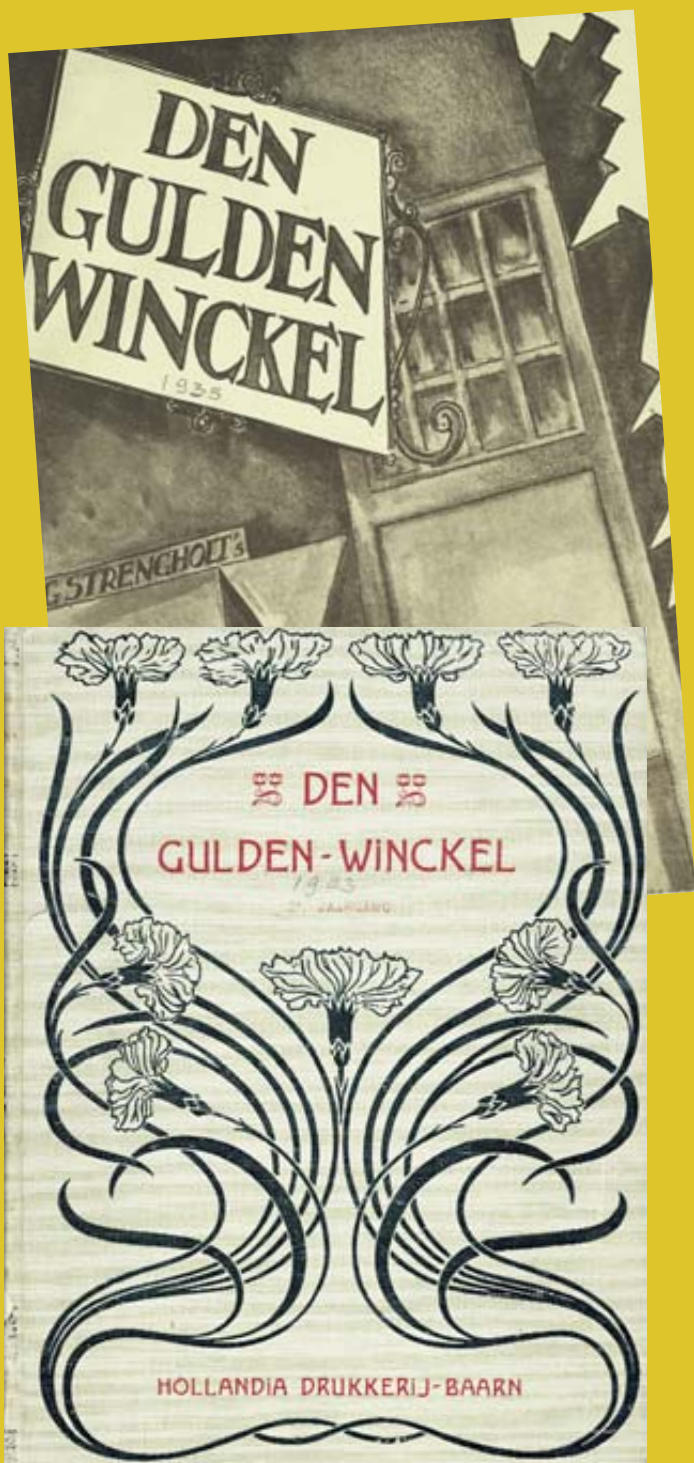
Wim is weg. Zijn kennis en expertise, zijn organiserend vermogen en zijn kritische geest zijn voor Metamorfoze van zeer grote waarde geweest. Hij heeft zijn kind grootgebracht. Nu moet het op eigen benen staan.

■
Dennis Schouten

Wim is weg behoort tot de bekendste deeltjes uit de reeks 'Gouden boekjes'. Het is geschreven en getekend door Rogier Boon en werd voor het eerst in 1959 uitgegeven. *Wim is weg* is een van de weinige oorspronkelijk Nederlandse uitgaven in de reeks. Omdat de meeste Gouden Boekjes oorspronkelijk in de Verenigde Staten verschenen, heeft Boon zijn illustraties daaraan aangepast. Zo woont Wim in een typisch Amerikaanse suburb. Het is het enige Gouden Boekje dat niet meer wordt herdrukt, omdat de erfgenamen van de in 1995 overleden Boon daar bezwaar tegen maken. Een afbeelding van de omslag van *Wim is weg* hing op de kamerdeur van Wim Smit als hij niet aanwezig was.

VERLEDEN EN TOEKOMST KOMEN SAMEN

Covers van het tijdschrift *Den gulden winckel*: onafhankelijk maandblad voor boekvrienden, jaargang 2 en 34. Amsterdam: Uitgeverij Strengholt, 1903.

In de vorige aflevering van *Metamorfoze Nieuws*, van augustus dit jaar, stond een bijdrage over de Tijdschriften Top-100. Deze Top-100, samengesteld aan de hand van de resultaten van een enquête gehouden onder driehonderd wetenschappers en de uitleengegevens van de Koninklijke Bibliotheek, is sinds kort te vinden op de website van *Metamorfoze*. Bij het samenstellen van de lijst stond de raadpleegfrequentie centraal. Met als positief gevolg dat vrijwel iedereen zijn of haar favoriete tijdschrift, uitgegeven tot 1950, in de Top-100 zou moeten kunnen terugvinden.

Euwig bewaren

Nu de Top-100 bekend is, zal binnenkort als pilotproject worden gestart met de digitalisering van de eerste tijdschrifttitel. Het feest kan nu beginnen. Het is hier in het heden dat verleden en toekomst samenkomen. Het oude tijdschriftmateriaal, zo versleten en kwetsbaar dat conservering nodig is om verder verval te voorkomen, wordt gered met de middelen van de toekomst.

Het is niet zo dat de tijdschriften uit de lijst in chronologische volgorde gedigitaliseerd gaan worden. Bij het bepalen van de volgorde wordt naar een aantal zaken gekeken, bijvoorbeeld of er door andere instellingen al eerder is verfilmd of gedigitaliseerd en of ze al geconserveerd zijn. Maar ook met de staat van het papier wordt rekening gehouden. In verband met auteursrecht wordt ook nagegaan of de uitgeverij nog bestaat. Tijdens deze inventarisatie werden een paar bijzondere 'vondsten' gedaan. Bij het tijdschrift *Amstelodamum* bijvoorbeeld werd in de zoekcatalogus Picarta de kreet 'euwig bewaren' aangetroffen. Een prachtig streven, maar niet gebruikelijk om in een catalogus te vermelden. Verder kwamen we een tijdschrift tegen waarbij in de catalogus nog steeds werd aangegeven 'uitgeleend tot november 1984'. Hoe erg het met de staat van sommige tijdschriften ook is gesteld, dergelijke 'vondsten' brachten soms een glimlach op ons gezicht.

Den Gulden Winckel

Het pilotproject is bedoeld om de specificaties en workflow voor het hele project vast te stellen. Eerst zal één tijdschrifttitel worden gedigitaliseerd. De keus is gevallen op het tijdschrift *Den Gulden Winckel*. Dit tijdschrift voor bibliofielen verscheen vanaf 1902 tot 1942, met in de redactie onder andere de dichter/schrijvers Gerard van Eckeren en Jan Greshoff. In het blad verscheen onder andere een interview met Louis Couperus. Het was de Vlaamse schrijver en criticus André de Ridder die Couperus zover kreeg voor een interview. Een bijzonder moment, want het was voor het eerst dat Couperus bezweek voor de aandrang van een interviewer. Het interview werd uiteindelijk in drie delen gepubliceerd, het eerste deel verscheen in december 1916. Gelet op de relatie tussen *Metamorfoze* en Couperus moet de keuze voor *Den Gulden Winckel* wel de juiste zijn. Na een aanbestedingsprocedure zal medio 2008 de digitalisering écht van start gaan.

Marloes Schut

EEN GEZOND ARCHIEF

De leden van de werkgroep GezOnd: Frank Ligterink (l), Henk Porck (m) en Gerrit de Bruin (r), met coördinator Alexandra Daniëls.

Jaarlijks mag Bureau Metamorfoze voor miljoenen euro's conserveringsprojecten subsidiëren bij instellingen die hun archieven en collecties actief willen beschermen tegen de gevolgen van autonoom verval. Richt de conservering in de bibliotheekprojecten zich vooral op het overzetten van tekst op een andere drager en eventueel ontzuring van de originelen, in het archieventraject maakt een behandeling door een restauratieatelier of de restauratieafdeling van een archiefdienst meestal ook deel uit van het project. Voor veel archieven is een behandeling tegen inktvraat nodig om het tempo te vertragen waarmee het papier achteruitgaat. Waarop baseert een restaurator zijn of haar aanpak eigenlijk? Hoe selecteer je de objecten die het meest dringend toe zijn aan een inktvraatbehandeling? Ga je elke vorm van inktvraat met dezelfde middelen te lijf?

Gezamenlijk Onderzoek

Om dit soort vragen te beantwoorden wordt in opdracht van Metamorfoze conserveringsonderzoek verricht. Een deel van het budget van Metamorfoze is daarvoor gereserveerd. Sinds 2004 vormen de conserveringsdeskundigen Gerrit de Bruin (Nationaal Archief), Frank Ligterink (ICN) en Henk Porck (Koninklijke Bibliotheek) en een coördinator bij Metamorfoze de werkgroep Gezamenlijk Onderzoek oftewel GezOnd. De werkgroep onderzoekt conserveringsmethoden en bouwt modellen die restauratoren kunnen gebruiken bij de afweging welke aangestaste documenten behandeld moeten worden tegen bijvoorbeeld inktvraat, en op welke manier. Een belangrijk focuspunt voor de onderzoekers vormt de risicoanalyse. Het ingrijpen in het proces van autonoom verval levert namelijk niet altijd louter voordelen op. Om bij het voorbeeld van inktvraat te blijven: niet elke boekband kan zonder schade

uit elkaar worden genomen om het papier vervolgens losbladig te behandelen tegen inktvraat. Inmiddels zijn met medewerking van coördinator Archieven Erik van der Doe en restauratoren uit het veld de *Schadeatlas archieven* en een eerste model voor conservering tot stand gekomen. Metamorfoze-projectleiders gebruiken het model, dat is opgenomen in het *Handboek Metamorfoze*, bij het schrijven van hun projectvoorstel. Er wordt gewerkt aan twee additionele modellen, die de restaurator op een steeds gedetailleerder niveau helpen bij de beslissing over de vraag of en hoe je inktvraat moet behandelen.

Bewaaromstandigheden

De onderzoekers van GezOnd richten zich ook op problematiek die meer indirect met autonoom verval te maken heeft, zoals de verbetering van de bewaaromstandigheden van het kwetsbare papier: het klimaat, de luchtkwaliteit en de vochtuithouding in het depot.

Soms laat de werkgroep GezOnd onderzoek uitvoeren door derden. Zo doet TNO-statisticus Peter Defize, die bij het Nationaal Archief is gedetacheerd, onderzoek naar de vraag hoeveel van de 600 strekkende kilometer Nederlands archief daadwerkelijk tot een subsidieaanvraag zal leiden. Bureau Metamorfoze gebruikt de uitkomsten van dat onderzoek bij het formuleren van zijn beleid.

De conserveringsdeskundigen van GezOnd werken aan praktisch toepasbare kennis en producten voor archivariissen en restauratoren die een beroep doen op Metamorfoze en dragen daarmee bij aan gezonde collecties en archieven.

Alexandra Daniëls

Metamorfoze in Het Dolhuys te Haarlem

GEKTE IN DE BREDSTE ZIN VAN HET WOORD

Het Dolhuys is het nationaal museum van de psychiatrie dat sinds 2005 is gevestigd in het gebouwencomplex van het voormalige leprozen-, pest- en dolhuis van de stad Haarlem. In het museum wordt verteld hoe door de jaren heen de psychiatrie en de positie van de patiënt veranderden. Het museum is een initiatief van zeven psychiatrische instellingen, die hun museale activiteiten gebundeld hebben.

De cultuurhistorisch waardevolle collectie van museum Het Dolhuys bestaat uit objecten, beeld- en filmmateriaal, audiofragmenten, persoonlijke archieven en een verzameling 'patiëntenkunst'. Bovendien bezit het ook de zogenaamde Historische Bibliotheek voor de Psychiatrie, waarin (historische) boeken en tijdschriften op het gebied van de psychiatrie zijn samengebracht. Het is een deel van deze Historische Bibliotheek die met Metamorfoze-subsidie gedigitaliseerd zal worden.

Historische Bibliotheek

De basis voor de Historische Bibliotheek voor de Psychiatrie is in de negentiende eeuw gelegd door verschillende personen en instellingen.

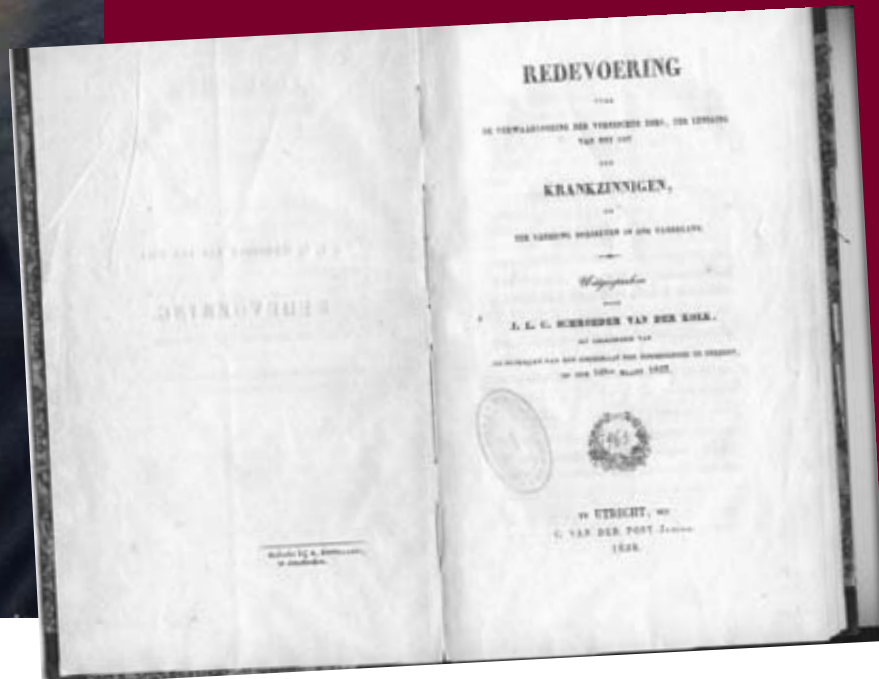
Een eerste collectie werd bijeengebracht door Johannes Nicolaas Ramaer (1817-1887). Ramaer, die aanvankelijk gestichtsgeneesheer was in Zutphen en Delft, werd in 1872 benoemd tot inspecteur van de krankzinnigengestichten in Nederland. Hij vermaakte zijn unieke bibliotheek aan de mede op zijn initiatief gestichte Nederlandse Vereniging voor de Psychiatrie.

Een tweede collectie, de zogenaamde Medemblik-bibliotheek, vormde in het verleden de boekerij van het Rijkskrankzinnigenge-

Portret van Johannes Nicolaas Ramaer (1817-1887).
Collectie Het Dolhuys, Haarlem.

Titelpagina van een belangrijke publicatie van J.L.C. Schroeder van der Kolk uit 1837, waardoor de Eerste Krankzinnigenwet in Nederland uiteindelijk tot stand kwam.
Collectie Het Dolhuys, Haarlem.

sticht Medemblik, dat in 1884 als uitvloeisel van de tweede Krankzinnigenwet werd opgericht. Deze collectie is te beschouwen als de voortzetting van die van Ramaer.

De derde belangrijke collectie is ontstaan uit de samenvoeging van de boeken van de voormalige psychiatrische instelling Meerenberg te Santpoort en de bibliotheek van arts en professor Gustaaf Eduard Voorhelm Schneevoogt (1814-1872).

Behalve de drie centrale collecties bestaat de Historische Bibliotheek ook uit enkele kleinere Nederlandse collecties. Een substantieel deel van de Bibliotheek bestaat uit buitenlandse uitgaven, die een beeld geven van de internationale ontwikkelingen binnen de psychiatrie.

Staat van verval

Voor de geschiedenis van de Nederlandse psychiatrie en ontwikkeling van de geestelijke gezondheidszorg in Nederland is de Historische Bibliotheek voor de Psychiatrie van groot belang. Het merendeel van de collectie dateert uit de negentiende en vroege twintigste eeuw. De staat van verval is aanzienlijk, ingrijpen met hulp van Metamorfoze is dus noodzakelijk. Met de microverfilming en digitalisering van de Historische Bibliotheek voor de Psychiatrie in Het Dolhuys kan dankzij een subsidie van Metamorfoze een begin worden gemaakt.

De subsidieaanvraag is beperkt tot de in Nederland uitgegeven boeken in de bibliotheek. De werkzaamheden voor het project, dat een doorlooptijd heeft van 17 maanden, zijn dit najaar gestart.

Cora Gravesteyn

De nieuwe voorzitter stelt zich voor:

VAN ZEEHONDENTRANEN, TELOORHUIVEREN EN METAMORFOSES

Als wetenschappelijk bibliothecaris, historicus en boekverkoper was ik sinds mijn studie vooral met de inhoud van het boek bezig. Dat veranderde toen ik eind 1988 werd aangeworven als beleidsmedewerker bij de Raad van Advies voor Bibliotheekwezen en Informatieverzorging (RABIN). Bij de Raad, inmiddels opgegaan in de Raad voor Cultuur, mocht ik een advies voorbereiden over het probleem van de papierverzuring. In die jaren werd steeds duidelijker dat zich grote conserveringsproblemen zouden manifesteren bij het papieren cultuurbezit. De RABIN was gevraagd daarover advies uit te brengen.

Boekenpest

Bij de voorbereiding op het werk nam ik Boudewijn Büchs *Boekenpest* (1988) ter hand. In de inleiding staat de mooie passage over de ongelijke strijd om de aandacht van publiek en politiek: “Soms droom ik dat boeken zo schattig konden kijken als zeehondjes. Een hele natie en gans politiek Den Haag zou naar Pieterburen snellen om het boek te redden en van allerhande zegeningen te voorzien.” Een fragment dat ik dankbaar gebruikt heb in het RABIN-advies van mei 1989, genaamd *Het behoud van ons nationale geheugen*. We spraken toen over de noodzaak van het benoemen van het probleem (‘miljoenen banden’) en de omvang van het bedrag dat nodig zou zijn (‘honderden miljoenen guldens’). De Raad mag tevreden terugkijken op die aanbeveling – hoe voorzichtig ook, omvang en bedrag zijn in de jaren daarna een mijlpaal gebleken.

Teloorhuiver

In oktober 1989 richtten de Koninklijke Bibliotheek en het toenmalige Algemeen Rijksarchief (nu Nationaal Archief) het Coördinatiepunt Nationaal Conserveringsbeleid (CNC) op, dat de samenwerking op het terrein van de conservering zou coördineren. Ik werkte inmiddels bij de beleidsafdeling van de KB, en kwam zo in de unieke positie dat ik zowel aan het advies als aan de uitvoering ervan kon werken. In dat kader deden we onderzoek naar cultureel waardevolle collecties in bibliotheken en literaire collecties in openbare verzamelingen. Dit onderzoek moest één van de bouwstenen worden voor een landelijk conserveringsbeleid op collectieniveau. Intern droeg het project de naam Teloorhuiver, dank-

Leo Voogt met op zijn vestje een tekst

uit de *Hypnerotomachia Poliphili*

(1499) van Francesco Colonna.

Kalligrafie: Tessa Fagel.

Foto: Jan van Rijn.

baar overgenomen van ‘nieuwe woorden-maker’ Kees van Kooten. Teloorhuiver was zijn term voor de angst voor de vergankelijkheid van de dingen, een zeer toepasselijke titel dus.

De cirkel is rond

Niet lang na het verschijnen van het Teloorhuiver-rapport (gepubliceerd onder een keurige, formele titel), maakte ik opnieuw een metamorfose door binnen de KB. Van 1992 tot 1999 gaf ik leiding aan het hoofdkwartier van de International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA). Hierdoor bleef ik goed op de hoogte van het succes van de Nederlandse inspanningen, waaronder de opzet en voorspoed van Metamorfoze.

In 2003 werd ik directeur van het Museum Meermanno-Westreenianum. Behoud en beheer zijn daar uiteraard ook kernbegrippen. Nu ik als voorzitter samen met de leden van de Beoordelingscommissie verder vorm mag geven aan de uitvoering van Metamorfoze kan ik zeggen dat de cirkel voor mij rond is. Jarenlang was ik op veel verschillende manieren betrokken bij de aanpak van het verval van papier. Het vervult me met veel voldoening dat ik nu, in deze nieuwe rol, ook in de concrete aanpak van projecten in archieven en bibliotheken een bijdrage kan leveren.

Leo Voogt

Watermerken 1600-1650

Dat archieven als historische bronnen onontbeerlijk zijn voor de geschiedschrijving is geen nieuws. Maar dat ze ook op een andere manier kunnen worden gebruikt ligt minder voor de hand. Het is dan zelfs niet van belang wat er is geschreven en wie dat heeft gedaan. Het gaat alleen om het papier. Veel belangrijker is dat je weet wanneer er is geschreven dan wat er precies staat. Archieven kunnen ook worden gebruikt voor onderzoek naar watermerken en het bepalen van de authenticiteit van bijvoorbeeld in dezelfde tijd gedrukte etsen van Rembrandt.

De Middelburgse kunsthandelaren Theo en Frans Laurentius, niet toevallig kenners van zeventiende-eeuwse meestergrafiek, hebben aan de hand van de ingekomen brieven bij de Staten van Zeeland een inventarisatie gemaakt van de watermerken in het papier uit de periode 1600-1650. Zij hebben daarbij 695 watermerken op ware grootte in kaart gebracht en te boek gesteld en een eerste aanzet gegeven tot een overzicht van de papiersoorten die in Nederland gebruikt werden en de datering daarvan. In deze tijd overigens was dat vooral Duits, Zwitsers en Frans papier. Een volgend deel over de tweede helft van de zeventiende eeuw is in de maak. Verschillende wetenschappen komen nu samen. De opnamen zijn gemaakt met op mammografie en tandheelkundige radiologie gebaseerde digitale röntgentechnologie, zodat alleen het watermerk zichtbaar is en niet de tekst.

Na de database *Watermarks in incunabula* over de vijftiende eeuw van de KB door Gerard van Thienen e.a. is nu een begin gemaakt met de tijd dat papier in Nederland steeds belangrijker werd. Op 26 oktober 2007 is het eerste exemplaar van *Watermarks 1600-1650 in the Zeeland Archives* aangeboden op het Zeeuws Archief in Middelburg aan de oud-commissaris van de Koningin in Zeeland Wim van Gelder. Niet alleen voor historisch, ook voor kunsthistorisch onderzoek zijn archieven belangrijk. Een reden te meer om zorgvuldig met ons papieren erfgoed om te gaan, ook al staat er soms niets op.

Erik van der Doe

Röntgenafbeelding van zogenaamd Frans 'potjespapier' uit 1614, duur schrijfpapier van hoge kwaliteit met het watermerk van een pot. Van dit zeer gangbare papier zijn in het boek vijftien voorbeelden opgenomen.
Foto: Laurentius, Middelburg.

IN MEMORIAM AAD

Op 8 november 2007 is Aad Nuis overleden. Een markante figuur die als literator, criticus en politicus vaak de aandacht op zich vestigde.

Na een aantal jaren vooral actief te zijn geweest als wetenschapper, dichter en essayist, maakte hij tegen het einde van de jaren zeventig de overstap naar de politiek. Hij was al vrijwel vanaf de oprichting van D66 lid van die partij. Namens D66 had hij zitting in de Provinciale Staten van Gelderland, in de Tweede Kamer en in de Senaat.

In 1994 werd hij staatssecretaris van cultuur in het eerste paarse kabinet. Deze portefeuille paste goed bij Nuis die de cultuur een warm hart toedroeg. In die hoedanigheid is Nuis van groot belang geweest voor de aanpak van het papierverval in Nederlandse erfgoedinstellingen. In 1997 stelde Nuis namelijk middelen beschikbaar uit de Cultuurnota om literaire collecties te conserveren. Het was natuurlijk geen toe-

NIEUWE PROJECTEN

Op 28 november 2007 is de Beoordelingscommissie Metamorfoze bijeengekomen om de ingediende projectvoorstellen te beoordelen. Alle twintig voorstellen zijn daarbij goedgekeurd.

NUIS (1933-2007)

val dat een Staatssecretaris van Cultuur met grote belangstelling voor literatuur een dergelijke beslissing nam. Nuis was overtuigd van de ernst van het probleem en de noodzaak om er wat aan te doen. In die zin wordt Nuis wel beschouwd als de 'vader' van Metamorfoze. Het was de eerste stap naar het veelomvattende programma waaraan momenteel zo'n honderd Nederlandse erfgoedinstellingen deelnemen. Tijdens een bijeenkomst ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van Metamorfoze in 2002 legde Aad Nuis nog eens uit hoe die beslissing tot stand was gekomen. Hij verwees daarbij naar de periode waarin de verzuring van het papier het ernstigst is als de 'houten eeuw'. Dat is inmiddels een gevleugelde uitdrukking geworden.

■
Dennis Schouten

Door de Natuurkundige Commissie voor Nederlands-Indië in het begin van de negentiende eeuw ontdekte nieuwe halfapensoort (Tarsius). Collectie Naturalis, Leiden.

Traject Archieven (6)

- *Stadsarchief Amsterdam*: archief Thesaurieren ordinaris (1531-1805)
- *Regionaal Archief Alkmaar*: archief Beleg van Alkmaar 1573 (1565-1579)
- *Naturalis, Leiden*: archief Natuurkundige Commissie voor Nederlands-Indië (1820-1850)
- *Regionaal Archief Nijmegen*: archief Dobbelman (1847-1978)
- *Historisch Centrum Overijssel, Zwolle*: archief Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie (1898-1945)
- *Filmmuseum, Amsterdam*: archief Jean Desmet (1900-1956)

Traject Literaire Collecties (6)

- *Tresoar, Leeuwarden*: collectie Waling Dykstra
- *Zeeuwse Bibliotheek, Middelburg*: collectie P.C. Boutens
- *Gelders Archief, Arnhem*: collectie Van der Woude/Dermoût
- *Universiteitsbibliotheek Leiden*: collectie De Jong (Illegalia)
- *Universiteitsbibliotheek Leiden*: collectie Boekenoogen
- *Meertensinstituut, Amsterdam*: collecties Boekenoogen & Bakker

Traject Cultuurhistorische Collecties (6)

- *Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam*: collectie Koloniale manuscripten
- *Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging, Amsterdam*: archief Algemene Nederlandse Vrouwen Vredesbond
- *Van Gogh Museum, Amsterdam*: brieven en documenten Van Gogh
- *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag*: collectie Jan Toorop
- *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag*: collectie Jan Mankes
- *Stadsarchief Sittard-Geleen*: collectie bedevaarttijdschriften

Traject Internationaal Waardevolle Collecties (2)

- *Universiteitsbibliotheek Leiden*: collectie Snouck Hurgronje I
- *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam*: archief Dora Russell-Black

■

TERUG NAAR DE MIJNEN

Wachten op de kooi naar boven, omstreeks 1952. Foto: Nico Jesse. Collectie SHCL.

■ **H**et Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) is een studie- en documentatiecentrum voor de geschiedenis van Limburg. Het is gespecialiseerd in de sociaal-economische en sociaal-culturele geschiedenis van Limburg in de negentiende en twintigste eeuw. Het SHCL verzamelt uitsluitend archieven van bedrijven, stichtingen en andere niet-overheidsinstellingen. De archieven en het documentatie- en bibliotheekmateriaal vullen elkaar aan en kunnen er in onderlinge samenhang worden bestudeerd.

Van zwart naar groen

Het mijnverleden vormt een belangrijk aandachtsterrein van het SHCL. De Zuid-Limburgse mijnen hebben tot circa 1970 een rol van nationale betekenis gehad. Steenkolen waren de belangrijkste bron van energie voor zowel huishoudens als spoorwegen en industrie. Daarnaast zetten de steenkolenmijnen een stempel op het sociale, economisch en culturele leven in een van de dichtst bevolkte regio's van Nederland. De mijnen bepaalden bijna alles: van de dagelijkse werkdag, de 'sjech', tot de viering van St. Barbara, patrones van de mijnwerkers, op 4 december.

Na de sluiting van de mijnen, aangekondigd in de befaamde rede van Den Uyl in 1965 en definitief beëindigd in 1974, is bijna al het industrieel erfgoed in een verbazingwekkend tempo opgeruimd.

Het leek of het mijnverleden zo snel mogelijk moest worden weggepoetst. Van zwart naar groen! In de aangrenzende Belgische en Duitse mijnbekkens hebben ze dat anders gedaan. Daar zijn in het landschap veel meer 'lieux de mémoire' van het zo rijke mijnverleden bewaard gebleven.

Papieren erfgoed

Met het papieren erfgoed is men in Limburg gelukkig veel zorgvuldiger omgegaan. De archieven zijn goed overgeleverd en dat geldt ook voor de bedrijfstakinggebonden tijdschriften.

Uit de omvangrijke bestanden zijn in het kader van Metamorfoze bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg drie kerncollecties gehonoreerd.

Werkgevers

Het Archief van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen Limburg (GSL) 1904-1975 vormt de belangrijkste bron om te achterhalen hoe de mijndirecties van de particuliere en later ook staatsmijnen hun doelen trachtten te bereiken, richting Nederlandse staat en richting werknemers georganiseerd in de mijnwerkersbonden. De rol die de mijnen speelden als motor van de Nederlandse economie valt bijvoorbeeld niet te achterhalen zonder raadpleging van dit archief.

De kolenmijn Oranje Nassau I te Heerlen omstreeks de Tweede Wereldoorlog. Collectie SHCL

1

De Werker van de Algemeene Nederlandsche Mijnerwerkersbond in 1934.

2

De Mijnerwerker van de Nederlandse Roomsche Katholieke Mijnerwerkersbond in 1934.

metamorfoze nieuws 03/07 12 | 13

Bonden

De Archieven van de Mijnerwerkersbonden 1910-1974 vormen de belangrijkste bron voor de geschiedschrijving over de strijd van de georganiseerde mijnerwerkers voor betere arbeidsvoorwaarden en veilige en gezonde werkomstandigheden. Mijnerbeid was zwaar, gas- en explosiegevaar lagen op de loer. Als men bijvoorbeeld wil weten wat de acties van de bonden waren om verouderde technieken of beroepsziekten als silicose voor het voetlicht te krijgen bij de mijndirecties kan men deze bronnen goed gebruiken.

Tijdschriften

De Mijnerwerkers tijdschriften vormen een zo goed als volledige en unieke verzameling van de mijnerwerkerspers in al haar verschijningsvormen, met zuilen en uiteenlopende politieke richtingen. In de collectie bevinden zich tal van vakbondsbladen. Tijdschriften als *De Mijnerwerker* van de Nederlandse Roomsche Katholieke Mijnerwerkersbond en zijn tegenhanger *De Werker*, later *De Werker*, van de Algemeene Nederlandsche Mijnerwerkersbond, waren de spreekbuizen van de belangrijkste mijnerwerkersbonden.

Dit papier erfgoed is onmisbaar voor het onderzoek naar de sociale geschiedenis van de mijnbouwindustrie, zowel nationaal als internationaal.

Behandeling

De bedreigde bestanden bestaan uit krantenpapier en doorslagen in slechte staat. De belangrijkste archiefstukken, ongeveer 12 meter, en alle 27 tijdschriften worden samen met Metamorfoze sinds midden 2007 aangepakt. Na een conserverende behandeling wordt het materiaal op microfilm gezet en gedigitaliseerd. En het gebeurt zó dat de raadpleging op internet in een volgende fase ook mogelijk is. OCR van de tijdschriften wordt daarom in een keer meegenomen. Samen met Metamorfoze steekt het SHCL veel energie in het project dat in 2010 voltooid moet zijn.

Hans van Hall en Johan van de Walle

KOPENHAGEN

■ Van 24 tot 26 oktober 2007 kwamen een kleine honderd deelnemers uit ruim twintig landen bij elkaar in *Det Kongelige Bibliotek* in Kopenhagen voor een workshop over het digitaliseren van bibliotheekmateriaal. Nationale bibliotheken, universiteitsbibliotheken en bedrijven zoals Google zijn allemaal bezig met het digitaal toegankelijk maken van boeken, kranten, tijdschriften en collecties, maar de methodieken en werkwijzen wisselen sterk. Veel uitdagingen, zoals de toepassing van het auteursrecht, kosten van langdurige opslag en de registratie van gedigitaliseerde objecten moeten op een hoger-Europees of misschien zelfs wereldwijd-niveau worden besproken. Dennis Schouten en Sophie Ham vertegenwoordigden Metamorfoze in de workshop. Metamorfoze, sinds eind dit jaar niet alleen een massaconservings- maar ook een massadigitaliseringsprogramma, zal de komende jaren naar alle waarschijnlijkheid een belangrijke rol gaan spelen in het tot stand komen van de Europese Digitale Bibliotheek. De uitkomsten van de workshop zullen worden voorgelegd aan de Europese Commissie.

■

LONDEN

Op 29 oktober vond in de British Library in Londen de jaarlijkse conferentie plaats van de National Preservation Office (NPO), de nationale instantie voor het behoud van bibliotheek- en archiefmateriaal in het Verenigd Koninkrijk en Ierland. De dag stond in het teken van het thema 'Second life for collections'. Diverse presentaties over de mogelijkheden van digitalisering als conserveringsmethode van het papieren erfgoed passeerden de revue. Het Metamorfozeteam was op uitnodiging van NPO vertegenwoordigd door Carlijn Agterberg en Dennis Schouten. Deze laatste vertelde over de recente ontwikkelingen op het gebied van preservation imaging binnen het Metamorfozeprogramma. Gedurende de dag was er aandacht voor de mogelijkheden en uitdagingen van grootschalige digitalisering als conserveringsmethode. Tussen al het digitale geweld viel de presentatie van Paul Negus van The Microfilm Shop op. Hij hield een pleidooi voor de microfilm en sprak over de duurzame toekomst van de kleurenmicrofilm. De dag werd afgesloten met een kort resumerend woord van Helen Shenton, Head Collections van de British Library, waarin zij onder andere lovend sprak over de vooruitstrevende werkwijze van Metamorfoze.

■

S N I P P E R S S N I P P E R S S N I P P E R S S N I P P E R S N I P P E R S

Afscheid Els van Eijck

Dit jaar neemt Metamorfoze afscheid van Els van Eijck van Heslinga als voorzitter van de Beoordelingscommissie. Els vervulde die functie sinds 2005, de start van de derde fase van het programma. Ze heeft vier vergaderingen van de Beoordelingscommissie geleid en deed dat met veel betrokkenheid en met grote kennis van zaken. Zo'n voorzitter mag je natuurlijk niet zo snel weer laten gaan. Helaas was dit onvermijdelijk doordat Els in dienst is getreden van de KB als projectleider internationaal e-depot. En de combinatie Beoordelingscommissie van Metamorfoze en een functie bij de KB, waar het programma is ondergebracht, is nu eenmaal formeel onverenigbaar. Metamorfoze dankt Els voor haar inzet ten behoeve van het programma. Zij is opgevolgd door Leo Voogt, die zich elders in deze nieuwsbrief voorstelt.

De nieuwe conserveringsconsulent

Wim Smit heeft per 1 november 2007 de Koninklijke Bibliotheek verlaten (zie elders in deze nieuwsbrief). Als conserveringsconsulent voor Metamorfoze is hij opgevolgd door Constant Lem. Constant heeft na zijn studie geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam de opleiding Boek- en Papierrestauratie gevolgd. Sedert 2004 is hij werkzaam als boekrestaurator bij de afdeling Fysiek Beheer van de KB.

Verder is hij docent boekrestauratie bij het ICN, de avondopleiding van het Nationaal Archief en de opleiding Conservering en Restauratie van de UvA. Tevens adviseert hij namens de KB andere erfgoedinstellingen op zijn vakgebied. Constant heeft al wat ervaring met Metamorfoze, want van 1997 tot 1999 was hij als projectmedewerker werkzaam bij het project Behoud Nederlandse Boekproductie van de KB.

Metamorfoze is het *Nationaal Programma voor het Behoud van het Papieren Erfgoed*.

Metamorfoze is een samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek en het Nationaal Archief en is een initiatief van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw). Het programma bindt de strijd aan met verzuring en met andere vormen van autonoom verval, zoals inktvraat en kopervraat.

Voor meer informatie over het programma Koninklijke Bibliotheek Bureau Metamorfoze Postbus 90407 2509 LK Den Haag T 070 3140 373 E metamorfoze@kb.nl I www.metamorfoze.nl

Personalia auteurs

Cora Gravesteijn is projectleider Metamorfoze-digitalisering bij Het Dolhuys te Haarlem.

Hans van Hall is hoofd van de afdeling Archief van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

Jeannette Kok is gebiedsdeskundige Kinderboeken van de Koninklijke Bibliotheek.

Henk Porck is conserveringsonderzoeker en conservator van de Papierhistorische Collectie van de Koninklijke Bibliotheek.

Matthijs Porck studeert Middeleeuwse Geschiedenis en Engelse Taal en Cultuur aan de Universiteit van Leiden.

Marloes Schut is tijdelijk medewerker van het Bureau Metamorfoze.

Leo Voogt is directeur van het Museum Meermanno.

Johan van de Walle is hoofd van de afdeling Bibliotheek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

Metamorfoze Nieuws

ISSN 1387-084x, verschijnt 3x per jaar

Eindredactie

Maria Patijn

Redactie

Erik van der Doe en Dennis Schouten

Vormgeving

Studio Marise Knegtmans, Amsterdam

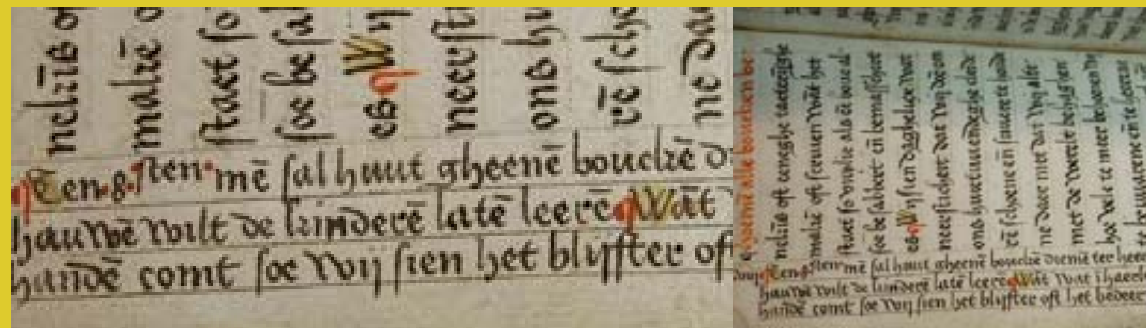
Druk

Drukkerij Mart.Spruijt, Amsterdam

Fotografie

Afdeling Optische Technieken van de Koninklijke Bibliotheek, tenzij anders aangegeven.

KB nationaal archief

SNIPPER SNIPPER SNIPPER SNIPPER SNIPPER SNIPPER

‘WANT HET STAET SO VUYLIC ALS EEN BOUC ALSOE BESABBERT ENDE BEMASSCHERT ES ...’

Zorg over het behoud van het boek bestaat al veel langer dan vandaag. Ook in de middeleeuwen eisten slechte bewaaramstandigheden en onzorgvuldigheid hun tol. Het is daarom een interessante vraag hoe de middeleeuweners zèlf met hun kostbare boekenbezit omgingen, aangezien we daar nauwelijks iets van weten. Tijdens een stage bij de Koninklijke Bibliotheek voor het project retrocatalogisering middeleeuwse handschriften stuitte Thijs Porck op de tekst *hoemen alle boucken bewaren sal om eewelic te duerene* in een handschrift uit 1527: Een mooie gelegenheid om zijn discipline, middeleeuwse geschiedenis, te bundelen met die van zijn vader Henk Porck, namelijk conserveringsonderzoek.

Schimmels, insecten en kinderen

De tekst is bewaard gebleven in een handschrift van de KB en omvat acht specifieke

regels over het behoud van boeken. Zo wordt aanbevolen om boeken te bewaren *daert alder droochst es ende gheen ghestoffen comt*, en een boek *nummermeer vast te pakken met vuyle oft vette ende natte handen*. Men behoort er *gheen blaren ofte quaternen huut te scuerene oft te treckene, noch in de marges mannekens, wijfkins, sotgens, sottinnekins te tekenen*. De middeleeuwse auteur waarschuwt tegen allerlei bedreigingen als schimmels, insecten en ... kinderen: *want wat in haerlieder handen comt, soe wij sien het blijfter oft het bedeerft*.

Analyse en editie

Hoewel de tekst al meer dan tien jaar geleden is opgemerkt, hebben Thijs en Henk Porck nu voor het eerst een poging gedaan om alle acht regels te doorgronden en te interpreteren in het licht van de huidige kennis van boekconservering. Hun artikel, dat is aangeboden aan het

Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis, bevat een inhoudelijke analyse van de ‘conserveringsregels’ in de hierboven aangehaalde tekst: wat wordt precies bedoeld, welke fysieke aspecten van het middeleeuwse boek worden belicht en in hoeverre zijn er overeenkomsten met tegenwoordige richtlijnen. Het artikel wordt afgesloten met een editie van de betreffende tekst. Voor degenen die geïnteresseerd zijn in boekgeschiedenis is dit artikel een kennismaking met de conserveringsproblematiek en voor hen die zich met boekconservering bezighouden geeft het een impressie van de inzichten die men vijfhonderd jaar geleden al had. Men kan concluderen dat alle schadefactoren die in de middeleeuwse tekst worden vermeld tegenwoordig nog steeds actueel zijn!

■ Afbeelding: Regels over het behoud van boeken in het handschrift (Den Haag, KB: 133F 2, f. 4v).